

**СІМЕЙНІ ФОРМИ ОПІКИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ**

Inga YEHOROVA

**FAMILY FORMS OF CARE IN UKRAINE: PROBLEMS AND
PROSPECTS**

Анотація: у статті проаналізовано проблему опіки в Україні. На прикладі сімейних форм опіки (материнська, батьківська опіки, дитячий будинок сімейного типу) розкрито труднощі та недоліки у процесі виховання дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківської опіки. Накреслено основні перспективи щодо виховання цієї категорії дітей у сімейному середовищі.

Annotation: this article analyzes the problem of care in Ukraine. In the case of family-based care (maternal, paternal care, family-type orphanage) reveals the difficulties and disadvantages in the education of orphans and children deprived of parental care. In the article outlined the basic perspective on educating such categories of children in a family environment.

Ключові слова: опіка; діти-сироти; діти, позбавлені батьківської опіки; сімейні форми опіки; дитячий будинок сімейного типу.

Key words: care, orphans, children deprived of parental care, family forms of care, family-type orphanage.

Мета: обґрунтувати необхідність створення розгалуженої мережі різних форм сімейної опіки.

Проблема сирітства та, зокрема, соціального сирітства за роки становлення України як незалежної держави набирає потужних масштабів, що виражається не тільки у кількості дітей, позбавлених батьківської опіки, але і в явній нестачі ефективних способів протидії цьому процесу. Саме тому тема соціальної опіки на сьогодні в Україні є надзвичайно **актуальною**.

Адже соціальне сирітство є показником соціального неблагополуччя для сьогодення нашої держави, яка палко прагне інтегруватись у європейський гуманітарно-економічний простір. У Декларації прав дитини від 20 листопада 1959р. Генеральна Асамблея ООН проголосила: « Дитині законом або іншими засобами забезпечується спеціальний захист, надаються можливості та сприятливі умови, які дозволили б їй розвиватися фізично , розумово, морально, духовно та у соціальному відношенні здоровим і нормальним шляхом і в умовах свободи й гідності. При підготовці з цією метою законів головним чинником має бути найкраще забезпечення інтересів дитини». Таким законом, що визначає на сьогодні правові, організаційні,соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей – сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, є Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» №2342 від 13.01.2005р. Законодавством визначено різні форми державної турботи про дітей, які залишилися без батьківського піклування. Це - опіка і піклування, усиновлення, влаштування дітей на виховання в сім'ї громадян (патронат), у будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати, дитячі будинки сімейного типу на повне державне утримання. Основною метою діяльності всіх перелічених закладів є створення їх вихованцям необхідних умов для всебічного і гармонійного розвитку, підготовки для самостійного життя і праці [6].

Сьогодні соціальне сирітство зумовлене комплексною взаємодією найрізноманітніших негативних факторів, що включають у себе такі чинники: а) економічний - низький рівень життя громадян; б) медичний - хвороби та інвалідність; в) соціальний – міграція, соціально-економічна нестабільність, воєнні конфлікти; г) екологічний – несприятливе або й небезпечне середовище для проживання; д) сімейний – педагогічна та соціальна безпорадність батьків; е) особистісний – відхилення в особистісному та соціальному розвитку, певні патології тощо. Існуюча до

недавнього часу система опіки дітей-сиріт являє собою систему державного утримання сиріт. Проте велика кількість психолого-педагогічних досліджень дозволяє стверджувати, що зазначена система об'єктивно призводить до підтримки сирітства як явища, а не сприяє його запобіганню й усуненню. Саме тому держава в останні роки намагається сформувати нові структури і нові служби профілактичної та соціально-реабілітаційної допомоги дітям-сиротам.

Світовий досвід профілактики соціального сирітства переконує у необхідності пошуку альтернативних рішень інтеграції у соціум дітей, позбавлених батьківської опіки, на рівні общини та проведення превентивної соціальної політики у сфері сім'ї й дитинства. Зарубіжна практика накопичила певний позитивний досвід щодо забезпечення форми влаштування осиротілих дітей або дітей, що залишились без батьківської опіки, в сім'ю. Це система SOS Kinderdorf International Г.Гмайнера (Австрія), Фостеровська сім'я (foster care)(США) та ін. Над висвітленням основних засад у роботі даних закладів та типів сімей сьогодні працюють: Г.Бевз, О.Власова, Л.Волинець, В.Євко, О.Карпенко, І.Пеша, Л.Скрипник.

Діти, позбавлені батьківської опіки, страждають від браку батьківської уваги і турботи. Причому втрата батьків у ранньому дитинстві та відсутність материнського чи батьківського тепла і спілкування призводить до «синдрому шпитальності», який у старшому віці породжує великі проблеми в емоційній та соціальній сфері особистості. Вчені, які досліджували статево-рольову ідентифікацію (Є.Туманова, Є.Філіппова та інші), зазначають, що у підлітковому віці батько відіграє особливо важливу роль: він виступає головним фактором статево-рольової ідентифікації. Для сина батько – приклад, який він копіює свідомо чи несвідомо, завдяки якому він засвоює свою чоловічу роль у суспільстві. Для дочки батько – перший приклад (позитивний чи негативний) поведінки чоловіка [2, 62].

Недостатність батьківської уваги, слабкий вплив батька на формування психічного і духовного світу дитини призводить до появи в характері

хлопчиків-підлітків рис, які не є характерними чоловічому характеру: безвідповідальності, нерішучості, зманіженості, слабкодухості та ін. [2]. О.Захаров, поряд з окресленими, виділяє ще й такі риси характеру, як конфліктність, коливання настрою, намагання виділитись, упертість, несамостійність, пасивність. В. Целуйко звертає особливу увагу на проблему жорстокості підлітків, які виростили без батьківського впливу й опіки. Відсутність у родині прикладу чоловічої поведінки, а також емоційного та інтелектуального контакту з батьком негативно впливає на формування психічного розвитку і чоловічих рис характеру хлопчиків, а також на їхній фізичний розвиток. Бажання принизити слабшого – не що інше, як маскування жорстокістю власної неспроможності [2, 115]. Відсутність материнської турботи може призвести до появи симптомів фізичних та психічних захворювань. Науковці (І.Демент'єва, О.Максимович та інші) звертають увагу на те, що у зв'язку з відсутністю чоловічого еталону в родині самотня мати намагається компенсувати сину цей недолік зміною батьківської ролі. Проте жінка неспроможна суміщати материнську функцію любові, толерантності та теплоти з чоловічою, яка заснована на строгості, вимогливості та авторитарності. Як результат, у цьому випадку може втратитися авторитет не лише батька, а й матері [5, 44].

Існує також багато досліджень ролі матері, впливу материнства на розвиток особистості як жінки, так і дитини. (Ф. Афuzова, К. Булгакова, Т.Кіберева, В. Платнова, О. Самойлова, Г. Филиппова, Т. Яблонська та інші).

У словнику сімейного виховання термін „материнство” визначається як основа сімейних відносин, мірило громадянськості подружжя, сенс їхнього особистого існування. Для дівчинки мати – приклад майбутньої жінки, для хлопчика – майбутньої супутниці життя.

Під материнську чи батьківську опіку потрапляють діти внаслідок розлучення, смерті одного з батьків, позашлюбного народження та усиновлення дитини самотньою жінкою. Нам здається доцільним виділити ще одну причину, що з'явилася на ґрунті сучасних економічних реалій часу,

коли велика кількість людей змушена виїжджати на заробітки за кордон на тривалий період. Цей вид опіки особливо характерний для західноукраїнського регіону. Результатом тривалої розлуки з батьками є проблеми, характерні для усіх видів неповних сімей: відсутність об'єкта ідентифікації, моделі шлюбно-сімейних відносин та зразка соціальних ролей. Проблеми материнської або батьківської опіки мають двовекторне спрямування: 1) психолого-педагогічні проблеми; 2) соціально-матеріальні проблеми. Часто ці проблеми взаємопов'язані між собою. Зупинимося на першому векторі детальніше.

В основі психолого-педагогічних проблеми лежить відсутність одного з батьків. Для нормального гармонійного розвитку особистості дитини необхідний вплив обох батьків. Відсутність одного з батьків порушує гармонійність розвитку дитини, робить її потенційно більш вразливою для розвитку різного роду девіацій, психологічних комплексів та проблем.

Отже, як головною умовою виховання, так і формування соціальної компетентності дитини, розгортання її життєвого потенціалу є безумовна любов батьків. Але якщо жінка відчуває себе матір'ю вже в період вагітності, то чоловікові важливо бачити дитину, мати тактильний контакт з нею для відчуття себе батьком. Вплив батька тут опосередкований, він проявляється через ставлення до вагітної жінки: допомога їй, турбота про неї тощо.

Отож зв'язок дитини з матір'ю є прямий, біологічний, з батьком – опосередкований, соціальний. Діти, батьки яких брали активну участь у повсякденній турботі протягом першого року їхнього життя, менше боялись незнайомих та були більш схильними до спілкування. Батько потрібен дитині протягом всього життя, однак вона починає відчувати потребу в батьківській любові, починаючи з шести років [4,64].

Функції матері та батька, можливо, спочатку майже однакові, однак дедалі починають різнитися. Мати є для дитини джерелом задоволення її потреб, моделлю побудови знань про світ, концепцією уявлень про себе. Батько ж для дитини є джерелом безпеки, захисту, підтримки, регулятором

контролю і поведінки. Мати формує емоційний фон психосоціального розвитку дитини, батько сприяє формуванню вольових якостей дитини, робить її більш організованою, дисциплінованою та незалежною [4,64].

Батько ставиться до дітей як до рівних, позитивно налаштований на дружину, роботу, суспільство, бере активну участь у вихованні дітей. При цьому йому слід уникати емоційного відчуження та батьківського деспотизму, бо ці дві помилки мають однакові наслідки: діти, які відчули на собі ці вади батьківського виховання, намагаються в майбутньому досягти особистісних переваг над соціальними. Батьки більшою мірою сприяють засвоєнню гендерних ролей. У доброго, люблячого батька сини виростають справжніми чоловіками, енергійними та впевненими у власних силах. Батьківська любов сприяє формуванню відчуття жіночності у дівчинки. За висловом відомої російської феміністки М. Арбатової, впевненою в собі дівчину роблять люблячі очі батька. Пріоритет материнської любові призводить до закріплення інфантильних рис у дитині й утворює проблеми соціального становлення. Пріоритет батьківської любові відбивається на розвитку емоційної сфери дитини, здатності до прояву почуттів [1,65].

Отже, відсутність батька викликає явну прогалину в гармонійному розвитку особистості, що загальмовує процес формування соціальної компетентності.

Процес виховання передбачає зміну ціннісних вартостей особистості з погляду на нормативний ідеал, а результат цих дій залежить від системи цінностей, які визначають вихованці. Опіка ж засвідчується незалежно від того, яку систему цінностей визначає підопічний і чи прагне він до змін, що ідуть у напрямку визнання суспільно апробованих норм. Розрізняють кілька основних форм опіки: сімейну, релігійну, корекційно-адаптаційну [3,15]. Під сімейною опікою розуміють сукупність дій батьків (чи інших членів сім'ї) з метою створення умов для фізичного, психічного, соціального та духовного розвитку дитини. Адже сім'я, яка правильно реалізує свої опікунсько-виховні функції, які забезпечують дітям матеріальні й емоційні умови доброго життя

та розвитку, а також підготовку їх до життя в суспільстві, - це сім'я, що поважає права дитини. Також під сімейними формами опіки розуміють законодавчо визначені форми організації життєзабезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які передбачають їхнє утримання та виховання в сім'ї. В Україні діють такі юридично визнані сімейні форми опікування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: усиновлення, опіка (піклування), дитячі будинки сімейного типу. Крім того, кожна із названих форм сімейної опіки над дітьми має специфічні соціально-педагогічні особливості щодо виховання та утримання дитини, формування сімейних стосунків, визначення взаємин з біологічними батьками.

Виховний потенціал сімейних форм опіки має свої позитивні і негативні характеристики, а процес соціалізації дітей - свої труднощі, проблеми.

З одного боку, тут, як правило, виховуються розумні потреби; ні в кого з дітей немає привілейованого становище, а отже, немає ґрунту для формування егоїзму, асоціальних рис; більше можливостей для спілкування, турботи про молодших, засвоєння моральних і соціальних норм і правил гуртожитку; краще можуть формуватися такі моральні якості, як чуйність, людяність, відповідальність, повага до людей, а також якості соціального порядку: здатність до спілкування, адаптації, толерантність.

Однак процес виховання в опікунській родині та в дитячому будинку сімейного типу не менш складний і суперечливий. По-перше, у таких родинях дорослі досить часто втрачають почуття справедливості щодо дітей, виявляють до них неоднакову прихильність та увагу. Скривджена дитина завжди гостро відчуває дефіцит тепла й уваги до нього, по - своєму реагуючи на це: в одних випадках супутнім психологічним станом для неї стає тривожність, почуття невпевненості у собі, в інших - підвищена агресивність, неадекватна реакція на життєві ситуації. Для старших дітей у таких сім'ях характерна категоричність у судженнях, прагнення керувати іншими. Усе це,

звичайно, ускладнює процес соціалізації дітей. По-друге, у дитячих будинках сімейного типу різко збільшується фізичне і психічне навантаження на батьків, особливо на матерів. Звідси і проблеми розподілу обов'язків будуються за статевозрілою ознакою. Глава сім'ї - батько; домашні справи - на матері, охоронниці домашнього вогнища, організатора домашніх справ.

Для більшості дітей, що виховуються у прийомних сім'ях та в дитячих будинках сімейного типу, характерне зниження соціального віку старших дітей. Вони рано дорослішають і менш тісно пов'язані зі своїми батьками.

Отже, для отримання позитивних результатів у сфері захисту прав та інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, варто на державному рівні врівноважено розвивати різні форми опіки. У сучасному науковому просторі панує розмаїття підходів до визначення ролі цих форм опіки. Однак найважливішим завданням будь-якого суспільства та держави загалом є забезпечення права дитини на виховання у сім'ї. Саме тому ідея виховання дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківської опіки, в близькому сімейному оточенні (сім'ї) є такою, що стоїть на часі. Адже як позитивний результат тут варто розглядати набуття дитиною сімейних стереотипів життя і побутових стосунків, що в кінцевому підсумку сприятиме можливості самостійного існування та забезпечення першочергових потреб. З огляду на це пошук нових моделей і систем, а також вивчення та вдосконалення вже відомих технологій, які дали б змогу сприяти соціалізації дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, є важливою необхідністю сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси/ О. Вишневський. – Львів, 1996. – 238 с.
2. Горбатенкова Л.М. Отец и сім'я /Л.М. Горбатенкова. – Минск: Польша, 1993. – 127 с.

3. Завгородня Т.К. Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні(1945-1990рр.): [монографія] Т.К.Завгородня, І.Б.Плугатор. – Івано-Франківськ: НАІР, 2012. – 208 с.

4. Історія педагогіки: курс лекцій/ [електронний ресурс] – Режим доступу: (www.infolibrary.com.ua/bookstext-542.html).

5. Максимович О. Особливості виховання дітей в розлучених сім'ях // Виховна діяльність сучасної сім'ї / О.Максимович. – К.: Педагогічна думка. – 2001. – С. 40-47.

6. Поняття і значення опіки та піклування в сімейному праві/ [електронний ресурс] – Режим доступу (<http://www.ebk.net.ua/Book/SPravo/11-17/81501.htm>).